

Simono Daukanto 200 - osioms metinėms

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

4

Liaudis virsta tauta

BALTOJI VARNELĖ

Redakcinė kolegija:
Egidijus Aleksandravičius
Antanas Kulakauskas
Rimantas Miknys
Egidijus Motieka
Antanas Tyla

Recenzavo įst. m. dr. Vytautas Žalys
Knygą parengti talkino: Vytautas Jogėla, Saulius
Pivoras, Vladas Sirutavičius, Giedrius Subačius,
Raimundas Lopata

Redaktorius Gytis Vaškelis

Dailininkas Saulius Motieka

Turinys

I. STRAIPSNIAI. STUDIJOS	7
<i>Antanas Tyla</i>	
Lietuvos valstiečių istorijos (1795-1861 m.) bruožai	7
<i>Saulius Žukas</i>	
Apie Pypkininkus	103
<i>Saulius Sužiedėlis</i>	
Kalba ir socialinė klasė pietvakarių Lietuvoje iki 1864 metų	119
<i>Giedrius Subačius</i>	
Simono Daukanto Didžiojo lenkų—lietuvių kalbų žodyno naujadarai: individuali žodžių daryba.	135
<i>Vytautas Berenis</i>	
Aristokratijos likimas: Henriko Ževuskiečio metamorfozės	217
<i>Egidijus Aleksandravičius</i>	
Atgimimo istorijos slenksčiai	235
<i>Thomas A. Michalskis</i>	
The National Consciousness among Lithuanian Emigrants to the United States at the Ending of the 19th and Early 20-th Century	251
<i>Tomas A. Michalskis</i>	
Lietuvių atgimimo psichologija Amerikoje tarp senųjų emigrantų XIX a. pabaigoje - XX a. pradžioje. Bendra apžvalga	265
<i>Egidijus Motieka</i>	
Nuo Lietuvių suvažiavimo Vilniuje iki Didžiojo Vilniaus seimo: Istoriografinė suvažiavimo pavadinimo analizė	267
<i>Sigitas Jegelevičius</i>	
Plėšikai ar kovotojai?	327
II. DISKUSIJA	339
<i>Saulius Pivoras</i>	
Lietuvių ir latvių valstiečių mentaliteto tautiški profiliai XIX a. pirmojoje pusėje	339
<i>Leonas Mulevičius</i>	
Valstiečių savimonė kaip istorijos mokslo objektas	363

<i>Ingė Lukšaitė</i>	383
<i>Jūratė Kiaupienė</i>	
Tezės diskusijai: Viduramžiai ir ankstyvieji naujieji laikai	391
<i>Algirdas Narbutas</i>	
Valstiečių tautinės–pilietinės savimonės klausimu	397
III. RECENZIJOS	407
<i>Jūratė Kiaupienė</i>	
Tautinė, luominė ir valstybinė savimonė viduramžiais.	
Tyrinėjimo problemos	407
<i>Vladas Sirutavičius</i>	
"Liaudis virsta tauta" - E.Vėberio paradigma	419
<i>Česlovas Laurinavičius</i>	
Netradicinė recenzija Leono Sabaliūno monografijai "Lietuviška socialdemokratija iš perspektyvos, 1893-1914 m."	437
IV PUBLIKACIJOS	449
<i>Zita Medišauskienė</i>	
Carinės valdžios sumanymas leisti liaudžiai skirtą žurnalą rusų ir žemaičių kalbomis XIX a. 7-ajame dešimtmetyje	449
<i>Antanas Kulakauskas</i>	
Penki 1882-1883 m. Rytų Lietuvos valstiečių kolektyviniai prašymai dėl lietuvių spaudos lotyniškuoju raidynu leidimo	479
<i>Juozas Tumas</i>	
Mūsų liaudis ir jos šviesuomenė Didžiojo Vilniaus seimo laiku. (Parengė E.Motieka)	491
STUDIA HISTORII ODRODZENIA LITEWSKIEGO RESUME	507
STUDIES OF THE HISTORY OF THE LITHUANIAN REVIVAL. SUMMARY	521
STUDIEN ZUR GESCHICHTE DER LITAUISCHEN WIEDERGEURT. KURZFASSUNG	535
ASMENVARDŽIAI	551
VIETOVARŽIAI	571

VALSTIEČIŲ SAVIMONĖ KAIP ISTORIJOS MOKSLO OBJEKTAS

Savimonė - savo padėties ir vertės visuomenėje suvokimas, savęs, t.y. žmogaus arba žmonių kolektyvo - socialinio sluoksnio, klasės, etnoso (tautos, nacijos, tautybės), tos pačios religijos arba vieningos teritorijos žmonių suvokimas, kad jie priklauso tam pačiam kolektyvui. Jie vienaip ar kitaip reiškia savo santykį su kitais žmonių kolektyvais, grupėmis, užimančiomis visuomenėje skirtingą teisinę ir ekonominę padėtį, taip pat reiškia savo požiūrį į valstybės valdžią, administraciją ir jų pareigūnus. Šitoks išskyrimas ir santykis gali rodyti tam tikrus jausmus: patriotizmą, nacionalinį išdidumą, prisirišimą prie tautinių (nacionalinių) vertybių - kalbos, teritorijos, religijos, kultūros, tradicijų, papročių, santvarkos, demokratijos, suvereniteto ir t.t. Kartu gali reikštis siekimas pakeisti savo padėtį visuomenėje, įgyti, atgauti arba išplėsti teisę disponuoti tomis vertybėmis, įgyti arba išplėsti pilietines bei politines teises. Suvokimo ir jausmų skalė dinamiška. Jos apimtis kiekio ir kokybės požiūriu priklauso nuo epochos ir konkrečių aplinkybių. Susiklosčius palankioms aplinkybėms, siekimai gali sustiprėti, peraugti į sukilimus, revoliucijas prieš socialinę ar nacionalinę priespaudą. Antra vertus, "savo" santykis su "kitais" gali rodyti ir neigiamus jausmus: šovinizmą, norą vykdyti socialinę, ekonominę, nacionalinę, religinę priespaudą, antidemokratinę politiką.

Svarstant savimonės, kaip ir kultūros problemas, reikia atsižvelgti į du dalykus: pirma, negalime apie savimonę kalbėti tik kaip apie išsimokslinusios visuomenės savastį arba kalbėti apie tam tikro laikotarpio visuomenės savimonę apskritai¹; antra, savimonės pokyčiai vyko labai lėtai. J.Gofas ir A.Gurevičius mano, kad "viduramžių epocha" nesibaigė nei XIV-XV a., nei XVI-XVII, nei XVII-XVIII a., o truko iki XVIII a. pabaigos ar net XIX a. pradžios².

Luominės ar baudžiavinės santvarkos laikotarpiu, ypač nacionalinio išsivadavimo judėjimo metais valstiečių pažiūros į kitus socialinius sluoksnius bei valstybės valdžią, jų siekimai ir kova pakeisti savo padėtį priklausė nuo to, kiek buvo susiformavusi valstiečių pilietinė, tautinė ir politinė savimonė.

Specialių darbų apie Lietuvos valstiečių savimonę nėra. Nacionalinę valstiečių savimonę kiek plačiau pailietė V. Merkys ir E. Vidmantas, nagrinėdami lietuvių savimonės raidą nuo XVIII a. pabaigos iki 1904 m.³ Apie valstiečių politinės savimonės apraiškas 1905 m. revoliucijoje rašė A. Tyla⁴.

Šiame rašinyje daugiausia dėmesio skirsime Lietuvos valstiečių pilietinei savimonei. Bandysime atsakyti į klausimus: 1) kada atsirado ir kaip plėtojosi valstiečių pilietinė savimonė; 2) kaip ji siejosi su valstiečių tautine ir politine savimone; 3) kokie istorijos šaltiniai atspindi jų savimonę ir kokie gali būti jos tyrimo metodai.

Viena valstiečių gyvenimo sričių, kuri atspindi jų pilietinę savimonę, yra savivalda. Apie Lietuvos valstiečių savivaldą iki baudžiavos panaikinimo žinoma labai mažai.

Seniausią Lietuvos teismai - kuopos teismai, kurių užuomazga siekia pirmykštės bendruomenės laikus, sprendė valstiečių bylas, bet tai nebuvo fiksuojama dokumentuose. Išgalėjus baudžiavai valstiečių bylos buvo dvaro (patrimonialinio, dominijos, tėvoninio) teismo prerogatyva, bet kuopos teismų relikto išliko iki XVIII a. ypač rytinėje LDK dalyje. Jų teisena pateko į kitų teismų sprendimus. Tai galima matyti ir iš raganų procesų⁵. Tačiau jau visas šimtas metų, kai kuopos teismais nesidomima⁶. Mažai ir ne iš tiesioginių šaltinių žinoma apie valstybinių valstiečių 1844 m. sudarytų kaimo bendruomenių (seniūnijų) valdybų funkcionavimą. Beveik neišliko ir svarbių valstiečių savimonei tirti pobaudžiavinio laikotarpio šaltinių - valstiečių valdybų ir valsčių teismų dokumentų. Valdžia nereikalavo jų labai ilgai saugoti, todėl periodiškai buvo naikinami.

Ne tik dėl atitinkamų Lietuvos istorijos šaltinių stokos, bet ir apskritai norint sužinoti, kas tai yra valstiečių savivalda ir kokį vaidmenį ji vaidino, naudinga pasižiūrėti

į kitų šalių istoriją.

Suirus Vakarų Europoje bendruomeninei santvarkai visuomenė ilgainiui suskilo į luomus. XIII-XV a. vyko rentos komutacija, t.y. atodirbinė ir natūrinė renta buvo keičiama pinigine. Tai stimulavo valstiečių savarankiškumą. Asmeniškai laisvų valstiečių padėtis darėsi panaši į miestiečių padėtį. Kaip ir miestiečiai, jie siekė plėsti savo savarankiškumą. Jis reiškėsi savivalda ir reprezentacija, t.y. atstovavimu parlamentuose.

Didžiausią įtaką politiniam ir ekonominiam šalies gyvenimui turėjo Švedijos ir kai kurių Šveicarijos kantonų (valstietiškų respublikų) valstiečiai. Ten visuomenės susisluoksniavimas buvo nežymus. Vyravo asmeniškai laisvi valstiečiai. 1319 m. Švedijos valstiečiai dalyvavo karaliaus rinkimuose, 1346 m. įėjo į mokesčių skirstymo komisiją, o nuo 1435 m. kartu su Suomijos valstiečiais dalyvavo parlamente. Suomijos aukščiausiajame teisme valstiečių buvo tiek pat, kiek bajorų⁷.

Nuo XV a. pabaigos luomų suvažlavimuose dalyvavo Danijos valstiečiai⁸, nuo XVI a. - Fryzijos⁹, Šlezvigo-Holšteino provincijos¹⁰, Norvegijos (čia padėtis buvo panaši į Švedijos¹¹). XIII a. viduryje Prancūzijoje jau buvo provincijų generalinių tarybų arba parlamentų, kuriuose dalyvavo laisvųjų valstiečių atstovai (konsulai). Tuo metu jau ryškėjo luomų prieštaravimai. Jie ypač sustiprėjo XVII a., ir daugelyje provincijų luomų susirinkimai nustojo veikti¹². Visos valstybės generaliniuose luomuose valstiečiai pradėjo dalyvauti nuo jų pradžios, t.y. nuo 1484 m.

Varmijoje ir Žulavuose - 1466 m. Lenkijai atitekusiame iš Vokiečių ordino žemėse - valstiečių savivalda reiškėsi labiau negu kitose Lenkijos dalyse. Tai susiję su geografinėmis sąlygomis (kova su jūros potvyniais) ir su didesne vokiečių teisės įtaka, perduota vokiečių kolonistų. Vis dėlto valstiečių reprezentacija XVI a. susidarė tik Varmijoje (Karališkojoje Prūsijoje)¹³, Žulavuose valstiečiai buvo asmeniškai laisvi, pirkdavo ir parduodavo žemę, turėjo savo teismus, raštvedybą, kasą ir antspaudą. Tačiau valstiečių atstovavimą seime dar tik užsimezganti užgniaužė feodaliųjų valdų ekonomai. Buvo suvaržyta ir

savivalda. Šiaurės karo metu ji atsigavo tik laikinai¹⁴.

Kitose Lenkijos srityse valstiečių savivalda buvo kontroliuojama dvaro administracijos iki XVIII a.¹⁵. Faktiškai tas pats buvo ir iki 1864 m. valstiečių reformos. Po jos valstiečių savivalda Rusijai atitekusiose Lenkijos žemėse tapo administracinės valdžios žemiausia pakopa¹⁶. Kiek platesnes savivaldos teises buvo Austrijai atitekusioje Galicijoje¹⁷.

Minėtose Europos šalyse laisvi valstiečiai yra laikomi luomu. Jie, kaip ir miestiečiai, mokėjo mokesčius. Prancūzijoje valstiečių atstovai Generaliniuose luomuose kartu su miestiečių atstovais buvo priskirti tam pačiam - trečiajam luomui. Norvegijos valstiečiai literatūroje laikomi atskiru - ketvirtuoju luomu¹⁸. Europos šalyse valstiečių savivalda buvo "aristokratinė" - kampininkai, trobelninkai ir bernai paprastai sueigose nedalyvavo, nebuvo renkami atstovais.

Valstiečių dalyvavimo parlamentuose negalima pervertinti. Jie neturėjo galimybių aktyviai reikštis. Sudarydami mažumą, negalėjo pasiekti, kad parlamentai priimtų palankius valstiečiams sprendimus. Atstovai dažnai tik perduodavo parlamentui savo bendruomenių skundus ir peticijas¹⁹. Kiti luomai su valstiečiais daugiau skaitydavosi, kai būdavo reikalingi jų paramos. Pavyzdžiui, Fryzijoje - išsivadavimo kovų iš Ispanijos priklausomybės laikotarpiu. Prancūzijoje luomų atstovų susirinkimus karalius dažniau šaukdavo laikotarpiais, kai valstybei ar jo paties valdžiai grėsdavo pavojus. Įsigalėjus absoliutizmui generaliniai luomai buvo šaukiami vis rečiau, o nuo 1614 m. iki 1789 m. nesusirinko nė karto. Panašiai buvo ir Danijoje. Po reformacijos čia karalius ir jo aplinka abejojo, ar valstiečius galima laikyti atskiru luomu, ar juos turi reprezentuoti valdžia. Prieita išvada, kad valstiečiai luomų suvažiavimuose - rigsdaguose - nereikalingi, ir XVII a. pirmoje pusėje jie liovėsi ten dalyvauti, bet dar patekdavo į provincijų luomų susirinkimus. 1648 m. Danijos karalius uždraudė kaimo bendruomenių savivalda, o 1649 m. - kolektyvinius prašymus. Tačiau valstiečių savivalda, nors ir susiaurinta bei priklausoma nuo karaliaus valdininkų,

nebuvo visiškai panaikinta. Tai lietė ir Norvegiją, kuri tuo metu priklausė Danijai²⁰. Ne tik Danijoje, Prancūzijoje, bet ir kituose kraštuose valstiečių reprezentacijos ir savivaldos apribojimai buvo susiję su absoliutizmo įsigalėjimu.

Prancūzijos valstiečių bendruomenė XVI-XVIII a., kai jos atstovai liovėsi dalyvavę Generaliniuose luomuose, gerokai išplėtė savo vidinės administracijos funkcijas ir net tapo savarankiškesni. Ūkininkų "asamblėjos" tvarkė bendruomenės reikalus: per prokurorą karaliaus teisme gynė savo teises į miškus ir tuštynes (dykras, dykvietes), svarstė ir tvirtino savo išlaidas, paskirstydavo valstybinius mokesčius, prižiūrėjo kelius, saugojo viešąją tvarką, skyrė lėšas bažnyčiai, mokyklai, savo parapijos ligoniams, vargšams ir t.t.²¹. Tačiau iki Didžiosios revoliucijos Prancūzijos kaimo bendruomenė nepajėgė išsivaduoti iš ją slegiančių senjorų privilegijų²².

Apie Lietuvos valstiečių savivaldą, kaimo bendruomenės gyvenimą nėra nei susistemintų duomenų, nei tyrinėjimų. Nekelia abejonių tai, kad Lietuvos žemdirbiai savo interesus gynė nuo seniausių laikų, net pirmykštės bendruomenės laikais. Taip buvo visuose kraštuose. Lietuvoje buvo ne bendruomeninis, o kieminis dirbamos žemės valdymas. Kiekvienas valstiečių ūkis pats buvo atsakingas už pagrindines prievoles dvarui. Tačiau kol buvo rėžių sistema su priverstine sėjomaina ir bendrai naudojamomis ganyklomis, tol egzistavo kaimo bendruomenė. Valstiečius siejo privalomi vienalaikiai žemės darbai, bendras ganymas, bendruomeninės (komunalinės) kasos, javų magazinai, kelių priežiūra, nepajėgių bendruomenės narių globa, viešosios tvarkos saugojimas ir t.t. Kita savivaldos sritis - atstovauti valstiečiams santykiuose su dvaru: prievolių atlikimas ir jų boikotavimas, konfliktai su dvaru ir jų sprendimas dalyvaujant didžiojo kunigaiščio pareigūnams ir teismams. Lietuvos valstiečių savivalda feodalizmo laikotarpiu buvo panaši į Prancūzijos ir kitų kraštų valstiečių savivaldą, kai jie nesinaudodavo reprezentacija parlamentuose.

Pagal Lietuvos statutą valstiečiai negalėjo bylinėtis su bajorais (dvarininkais), kelti teismuose ieškinių. Jie negalėjo

teisme liudyti nei savo pono naudai, nei prieš jį²³. Tačiau valstybinių dvarų valstiečiai galėjo apskusti ne tik dvaro pareigūnus valdytojui (seniūnui), bet ir patį valdytoją - didžiojo kunigaikščio pareigūnams, asesorių arba referendoriaus teismams. Reikia pripažinti, kad ieškinių pateikimo ir teismo proceso tvarka pažįstama dar nepakankamai. Atrodo, valstiečiai retai kreipėsi į teismą tiesiog, apeidami komisorius ir kitokius pareigūnus.

Valstiečių skundai ir prašymai, juos tikrinusių pareigūnų aktai, teismų protokolai ir sprendimai, didžiojo kunigaikščio dekretai yra bene svarbiausi šaltiniai apie valstiečių požiūrį į savo padėtį, dvarą ir valdžią, apie jų siekius. Tokių šaltinių išliko nuo XVI a. 1959-1968 m. išleista tritomė publikacija apima 1526-1844 m. dokumentus²⁴.

Iki privalomųjų inventorių įvedimo (1844 m.) privačių dvarų valstiečiai negalėjo savo ponų apskusti nei didžiojo kunigaikščio teismams, nei pareigūnams. Jie galėjo skustis tik savo ponui arba jo žinioje esančiam dvaro teismui. Tokie teismai buvo tik stambiuose dvaruose ir jų dokumentų išliko labai mažai. Iš Biržų dvaro teismo knygų²⁵ matyti, kad jis sprendė valstiečių bylas su valstiečiais, su dvaro administracija ir kitais dvaro teritorijoje gyvenančiais žmonėmis, neišskirdamas ir bajorų. Tačiau bylose su bajorais valstiečiai paprastai būdavo ne ieškovai, o atsakovai²⁶.

1780 m. Šiaulių ekonomijoje buvo įsteigti kaimų (vaitų arba valstiečių) teismai. Ieškinius jiems reikėjo pateikti raštu. Aukštesnis - apeliacinis - teismas buvo dvaro teismas. Šiaulių ekonomijos kaimų teismų nuostatai buvo parengti lietuvių kalba. Juos paskelbė M. Biržiška²⁷. Po 1808 m. Mišučių dvaro valstiečių pasipriešinimo jiems buvo pažadėtas renkamas, bet dvaro prižiūrimas teismas²⁸. Šių teismų dokumentų neišliko. Buvusios Šiaulių ekonomijos Žagarės valsčiaus nutarimų šiek tiek yra iš daug vėlesnio laiko²⁹. Smulkiuose dvaruose valstiečių skundai nebuvo fiksuojami dokumentuose.

Būdinga, kad ginčiuose su dvarais valstybiniais valstiečiams vadovaudavo pasiturintys valstiečiai, vaitai, suolininkai³⁰. Jų padėtis buvo dvilypė: kaimo bendruomenės

vadovai ir dvaro administracijos pareigūnai. Kai kurie vaitai stovėjo dvaro pusėje arba savavaliaudavo savo naudai. Todėl valstiečiai reikalavo, kad, laikantis papročių, vaitai ir suolininkai gautų pareigas su bendruomenės žinia ir nebūtų skiriami dvaro savavališkai, kad tos pareigos nebūtų suteikiamos už kyšius, pareigūnai neimtų kyšių³¹. Matyt, šios pareigybės ne visada buvo patrauklios. Valstiečiai kartais nesutikdavo būti eiguliais, suolininkais, tįjūnėliais³².

Valstiečiai sugebėdavo ilgai, atkakliai ir solidariai priešintis, bylinėtis. Dvarų valdytojai trukdydavo skųstis, organizuoti sueigas, rinkti pinigus teismo išlaidoms, siųsti į juos įgaliotinius. Valstiečių vadovai buvo baudžiami, suimtinėjami, kalinami, išstremiami iš kaimų. Tai buvo daroma ir su didžiojo kunigaikščio pareigūnų ir teismų sankcija ir valdytojų savavališkai³³. Antra vertus, pareigūnai, ypač asesorių teismai ir net didysis kunigaikštis kartais priimdavo labiau ar menkiau palankių valstiečiams sprendimų. Įsakydavo valdytojams netrukdyti valstiečiams skųstis, už tai nepersekioti, nebausti, neversti pirkti prekių nustatyta kaina, negrožti jų turto. Padidintos prievolės būdavo sumažinamos, atimtos žemės sugražinamos³⁴. Tai reiškė, kad valdžia saugojo didžiojo kunigaikščio žemes ir kitus turtus nuo išgrobstymo, nualinimo. Jie suprato, jog nuskurdinus valstiečius sumažės didžiojo kunigaikščio pajamos. Asesorių teismas kartais įsikišdavo, kai valdytojai trukdydavo valstiečiams pasinaudoti galimybe skųstis ir bylinėtis su dvaru: įsakydavo netrukdyti rinkti pinigų teismo išlaidoms, kreiptis ir vykti į teismą³⁵.

Pagrindinė valstybinių valstiečių skundų priežastis ir objektas - įvairios prievolės, duoklės ir mokesčiai, kuriuos valstiečiai laikė apsunkinančiais arba neteisėtais padidintais. Pradėjus realizuoti XIX a. 7-ojo dešimtmečio valstiečių reformas, dažniausiai pasitaikančia valstiečių susidūrimų su dvarininkais priežastimi tapo žemė, t.y. žemių atėmimas, kuriomis valstiečiai naudojos iki reformų. Tai nereiškia, kad feodalizmo laikotarpio valstiečiams žemė nerūpėjo.

Būtų neteisinga manyti, kad žemę galėjo parduoti tik valstybiniai valstiečiai ir tik išleidus 1784 m. nuostatus

valstybiniams dvarams³⁶. K.Jablonskiui buvo žinomi 200-300 atvejų, kai valstiečiai iki XVI a. pardavinėjo žemę su feodalo žinia³⁷. Valstiečių alodas įsigalėjęs baudžiavai vargu ar buvo galutinai panaikintas. A.Tyla išaiškino 127 atvejus iš XVII a. pirmosios pusės, kai iš neprivilėgijuoto luomo žmonių buvo atimta žemė, kurią jie buvo nusipirkę arba kitaip įsigiję³⁸. Vėliau valstiečiai, matyt, jau maža turėjo galimybių įsigyti žemę nuosavybėn be pono žinios ir nemokėti jam rentos. Tačiau su pono žinia jie žemę ir namus pirkdavo ir parduodavo per visą feodalizmo laikotarpį. Taip buvo daroma ir kai kuriuose privačiuose dvaruose. Žemę valstiečiai užrašydavo ir testamentais, pvz., Gintališkės dvare prieš 1742 m.³⁹.

XVI-XVIII a. tarp valstiečių ir dvarų valdytojų dėl žemės kildavo įvairių konfliktų: valstiečiai nenorėdavo užleisti skirtinių įdirbtų žemių naujai kuriamiems palivarkams, nenorėjo keltis į kitas vietas, priimti atmainas, kai jos būdavo blogesnės už atimamas žemes arba nepatogioje vietoje. Priešinosi, kai kaimo vakuojančios žemės - išmaros ir kitokios tuštymės, kuriomis naudojosi kaimo žmonės, buvo atiduodamos ateiviams⁴⁰.

Norėdami pagerinti savo statusą, valstiečiai save laikydavo bajorais, keliuočiais⁴¹, laisvaisiais žmonėmis⁴², nors tai įrodyti buvo sunku.

Dvaras kišdavosi į valstiečių turtinius santykius, paveldėjimo ir skolų reikalus. Drausdavo be dvaro žinios giminaičiams dalytis žemę, rengti sueigas. Reikalavo atsiperkamųjų iš jaunavedžių, užkurių, išvykstančių verstis amatais, neatidėliodavo mokesčių padegėliams. Toks dvaro elgesys, papročių nepaisymas kiršindavo valstiečius, sukeldavo jų protestą⁴³.

Valstiečiai buvo nepatenkinti prekybos suvaržymais, dvaro monopoline prekybos teise. Skundėsi, kad dvarų valdytojai ima muitus, prievarta ir aukštesnėmis kainomis negu rinkos pardavinėja valstiečiams druską, silkes, geležį, degtinę ir kitas prekes. Prievarta ir žemesnėmis negu rinkos kainos superka iš valstiečių linus, sėmenis, javus, gyvulius ir kitokią žemės ūkio produkciją. Šiuos suvaržymus valstiečiai pažeisdavo, priešinosi prievartai,

reikalaudavo laisvų turgų⁴⁴.

Vilniaus Archeografinės komisijos nariai, pasižymėję dideliu Rusijos imperiniu šovinizmu ir tendencingumu, rašė, kad "nuasmeninta ir nelaiminga paprasta liaudis retai kreipdavosi į teismą, ypač į aukštesnįjį, iš kurio ji negalėjo laukti ko nors gero: ten posėdžiavo ir teisė tie patys ponai, nuo kurių jai teko daug kentėti. Keletas amžių tokio užguito gyvenimo nuslopino paprastos liaudies savimonės jausmą, norą ginti savo žmogaus teises, atėmė bet kokią norą turėti reikalų su teismu..."⁴⁵. Iš anksčiau minėtų valstiečių ginčų su valdytojais matyti, kad valstiečiai nevengė kreiptis į pareigūnus ir teismus, įvairiomis progomis reiškė savo savimonę.

Ką galima vadinti valstiečių pilietinėmis teisėmis feodalizmo ir baudžiavos laiku? N.Družininas vieną savo monografijos skyrelį apie XIX a. pirmosios pusės valstybinius valstiečius pavadino "Įstatymai apie valstiečių pilietines teises". Tokiomis teisėmis jis laikė galimybę išvykti uždarbiauti arba pramonės ir prekybos verslo reikalais, įsigyti nuosavybėn žemę ir namus, būti apdovanotiems už gerą ūkininkavimą, išsinuomoti pašto stotis. Tačiau valstybinius valstiečius, kaip ir privačių dvarų valstiečius, buvo galima vienodai bausti už pabėgimus, tremti į Sibirą. Todėl N.Družininas padarė išvadą, kad feodalinė baudžiavinė ir fiskalinė karinė sistema juridinių laisvės pripažinimą pavertė popieriaus skiaute ir susiaurino pilietinių teisių supratimą⁴⁶. Ne taip santūriai P. Kiseliovo reformą vertino T.Koniuchova. Skyrelyje "Valstybinių valstiečių pilietinių teisių išplėtimas" kartu su N.Družinino išvardytais teisėmis paminėjo draudimą dalytis šeimoms, dirbtiną kiemo institucijos ir lygiavos diegimą. Visa tai autorė laiko pažangiomis pastangomis suteikti valstybiniams valstiečiams pilietines teises⁴⁷. Abejojame, ar pastaroji tendencija buvo pažangi ir apskritai ar tai galima laikyti pilietinėmis teisėmis.

M.Jučo nuomone, "svarbiausias laisvės požymis baudžiavos laikais buvo teisė išeiti iš dvaro, t.y. apleisti savo poną arba jo neturėti". Jis nustatė daug atvejų, kai valstiečiai išsipirkdavo iš baudžiavos ar kitokiais

būdais gaudavo laisvę. Laisvųjų žmonių, nuomojančių dvarų žemę pagal sutartis, prievolės mažai skyrėsi nuo baudžiauninkų prievolių. Jie negalėjo bylinėtis su dvarininkais. Todėl M. Jučas pagrįstai mano, kad laisvųjų žmonių negalima laikyti piliečiais⁴⁸. Feodalizmo laikotarpiu kituose kraštuose laisvieji taip pat mažai skyrėsi nuo priklausomų valstiečių⁴⁹. J. Jurginis pilietinėms teisėms kelia taip pat didesnius reikalavimus negu minėti rusų istorikai - pilietinių teisių pripažinimą valstiečiams jis sieja su 1791 m. gegužės 3 d. Konstitucijos paskelbta valdžios globa valstiečiams ir ypač su 1794 m. gegužės 7 d. Polonecų universalu⁵⁰, kuris tą globą sukonkretino - ponų valdžią kaime turėjo pakeisti "prižiūrėtojai", t.y. valstybės valdininkai, kurie turėjo prižiūrėti, kad dvarininkų ir valstiečių susitarimus vykdytų abi pusės.

Feodalizmo laikotarpiu valstiečiai naudojosi kai kuriomis piliečių teisėmis, bet tik tokiomis, tiek ir tol, kol jiems tai leisdavo valdžia ir feodalai (dvarininkai). Kol valstiečiai nėra teisnūs, kol nėra teisių garantijos, tol jie neturi pilietinių teisių ir nėra piliečiai. Analogiška padėtis buvo ir ekonomikoje: kaime buvo samda, bet ne laisva, gamyba, bet ne specialiai rinkai, rinkai, bet ryšiai su ja buvo nepastovūs ir ne laisvi, valstiečiai naudojo arba valdė žemę, bet nebuvo jos savininkai ir t.t. Tai reiškia, kad kaime buvo gamybos rinkai (kapitalizmo) ir rinkos santykių (kapitalistinių santykių) elementų, bet nebuvo laisvos gamybos rinkai (kapitalizmo) ir laisvų rinkos (kapitalistinių) santykių.

Ne tik dabar, bet ir tada, kai Europoje prasidėjo luominių skirtumų naikinimas, pilietinės teisės buvo siejamos su žmogaus teisėmis. Kad sunku vienas atskirti nuo kitų, matyti iš Prancūzijos didžiosios revoliucijos metu (1789 m.) priimto dokumento - "Žmogaus ir piliečio teisių deklaracijos" pavadinimo ir turinio. Piliečių teisėmis, manome, galima vadinti tokias žmogaus teises, kurias garantuoja įstatymai.

Lietuvos valstiečiai dar gerokai prieš baudžiamos žlugimą gynė savo - žmogaus - orumą, stengdavosi pasiremti dokumentais, įteisinti tai, kas jiems buvo naudinga. Iš

esmės tai buvo stichiškos pastangos tapti teisės subjektais. Vienas valstiečių skundas primena legendinį Vilių Telį: valdytojas imdavo baudas, kai valstiečiai eidavo per dvaro kiemą nenusiėmę kepurį⁵¹.

Ištisais šimtmečiais valstiečiai saugodavo įrodančius jų laisvę dokumentus, mokesčių kvitus⁵². Dažnai susidurdami su rentos didinimu, norėdami įrodyti, kad anksčiau prievolės buvo mažesnės, stengėsi įsigyti dvarų inventorių kopijas ir jų reikalavo iš dvaro ir valdžios įstaigų. Kartais kopijas pavykdavo gauti, bet jos būdavo ir prievarta atimamos iš valstiečių⁵³. Iš Rusijos administracijos oficialiai nepavykdavo gauti nei inventorių, nei prestacinių lentelių kopijų⁵⁴.

Susidurdami su dvaro administracijos savivale, valstiečiai reikalavo duoti kvitus už priimtus iš jų valstybinius mokesčius, kuriuos rinkdavo dvaro administracija⁵⁵.

Svarbi valstiečių virtimo piliečiais sąlyga - asmens laisvė. Todėl reikšmingas valstiečių siekimas išsivaduoti iš baudžiavinės priklausomybės su teise keisti gyvenamąją vietą. Laisvės siekimas sustiprėjo XVIII a. antrojoje pusėje.

Valstiečiai nekentė savo valdytojų⁵⁶, grasino, kad patys bus ponais⁵⁷, valstybinius mokesčius rinks savo naudai. Bandydavo patys nustatyti padūmės mokesčio dydį⁵⁸. Reikalavo atimti seniūnijas iš valdytojų. Kartais pasiekdavo, kad teismo sprendimais jos būdavo atimamos iš seniūnų. Jie net būdavo baudžiami banicija (išstrėmimu)⁵⁹. Rusijos valdžia pajamas iš seniūnijų skirdavo laikytojams - aukštiems valdininkams. Šie žemės valdas išnuomodavo. Valstiečiai reikalavo seniūnijas atimti iš nuomininkų ir įsipareigodavo nustatyto dydžio mokesčius sumokėti tiesiog laikytojui. Tokius reikalavimus kėlė ir dėl valstybinių mokesčių - juos norėjo mokėti tiesiog į iždines, o ne per tarpininkus - nuomininkus⁶⁰.

Prįjungus Lietuvą prie Rusijos, kai laisvieji žmonės buvo apdėti dvigubu pagalvės mokesčiu, dvarininkai ėmė manipuliuoti laisvųjų žmonių sąrašais - užrašydavo juos baudžiauninkais. Tai sukėlė daug laisvųjų žmonių konfliktų su dvarininkais ir su Rusijos administracija.

Siekimas patiems tapti ponais reiškė stichišką siekimą

panaikinti luomus ir luomų skirtumus. Pirmą kartą tai buvo paskelbta 1863 m. sausio 22 d. sukilėlių Centrinio tautinio komiteto atsišaukime: "Ir nuo šios dienos nebėra jau nevalios, nes nebėra pono, nei bajoro, nei muziko, nei žydo, o esam visi broliai ir vaikai lygūs arba vienodi kaip prieš Poną Dievą, taip ir prieš mūsų brangiąją Tėvynę". Ta pati mintis kitais žodžiais pasakyta 1863 m. vasario 1 d. Lietuvos provincijos komiteto manifeste: "Nuo šios dienos visi gaspadoriai ir kiti gyventojai bet kokios vieros yra valni lyg šlėktos senobės"⁶¹.

Valstiečiai, gindami savo interesus, stengėsi pasinaudoti visomis jiems įmanomomis legaliomis galimybėmis. Kaip minėjome, organizavo sueigąs pasitarti, kaip geriau bylinėtis su dvarų valdytojais, rinko tam pinigų. Siuntė atstovus ir patys vykdavo į asesorių teismus (jie posėdžiavo karaliaus reziduojamoje vietoje). Pasiėkdavo ne tik Kauną ir Vilnių, bet ir Gardiną bei Varšuvą, o XIX a. - Peterburgą. Buvo šokia tokia galimybė pasinaudoti apeliacijos teise - verifikacinės tikrinimo komisijos sprendimą apskusti asesorių teismui. Jeigu valstiečiai buvo atsakovai, teismas jiems skirdavo advokatą (patroną). Gaudavo neliečiamybės arba apsaugos raštus-gleitus (vok. Geleit - apsauga), kurie bylos laikotarpiu valstiečius turėjo apsaugoti nuo savavališkų valdytojų, dvarų administracijos veiksmų. Valstiečių įgaliojimas net iš kalėjimo būdavo išleidžiamas pasitarti su advokatu⁶².

Valstiečių skundai ir bylos visada pasako, ar valstiečiai gynė savo interesus žvelgdami į praeitį, t.y. ar siekė susigrąžinti ankstesnę padėtį, kurią dvarų valdytojai buvo pažeidę didindami prievoles ir pan., ar siekė ko nors nauja. Tai yra ne visada aišku, ar buvo kovojama dėl "seno" ar dėl "naujo". Kaip parodė M. Jučo ir kitų tyrimai, XVIII a. pabaigoje - XIX a.- pirmojoje pusėje valstiečių kova aiškiai turi ir naujų, į atėitį nukreiptų siekimų: kova už laisvę ir teisę pakeisti gyvenamąją vietą, prieš priverstines kainas, prekybos suvaržymus, priverstinę samdą, apsunkinantį mokesčių paskirstymą, valstybinių dvarų nuomos sistemą, už atsiskaitymą su valstybe be tarpininkų. Kai buvo vykdoma P.Kiseliovo

reforma, reikalavo perduoti jiems visą valstybinių dvarų žemę. Privačių dvarų valstiečiai ir laisvieji žmonės prašėsi perkelti į valstybines žemes, kuriose valstiečių padėtis buvo geresnė⁶³.

Distancija tarp valstiečių siekimų ir realios padėties mažėjo, o panaikinus baudžiąvą daugelis jų, nors ne iš karto, įgavo juridinį pagrindą. Žinoma, siekimų ir realių galimybių sutapimas visada ne absoliutus. Pilietinės teisės gali būti plečiamos ir visuomenė, taip pat valstiečiai, to siekia. Kelias nuo pilietinių teisių elementų iki valstiečių tapimo piliečiais - ilgas, skausmingas, bet pažangus procesas, ir tai liudija valstiečių stichiško naujumo siekio sutapimas su rezultatu - rinkos (kapitalistinių) santykių įsigalėjimu, kurio pažangumu neabejojama.

J.Jurginis feodalizmo laikotarpio valstiečių sąmoningumą vertina daug santūriau: "valstiečiai visada kovojo už senovės gražinimą". Jie "visada stovėjo gynimosi pozicijose, jų klasė neturėjo programos, kuri būtų siekusi pertvarkyti visuomenę, tačiau tas nereiškia, kad valstiečiai būtų kovoję be idėjinės-psichologinės atramos"⁶⁴. Mes taip pat nemanome, kad valstiečiai vadovavosi kokia nors programa arba ideologija. Tačiau jų socialinė psichologija pakankamai ryškiai atspindi nors stichiškai besireiškiančius kryptingus ateities siekius, taip pat ir siekį tapti piliečiais. Jis sutapo su istorijos progreso kryptimi.

Kartais manoma, jog kai kurie valstiečių veiksmai buvo nukreipti prieš pažangą. Pavyzdžiui, jie protestavo, kai prievoles pradėdavo imti ne nuo valakų, o nuo margų, draudė naudotis miškais⁶⁵. Reikėtų pridurti, kad valstiečiai kovojo prieš tokią dvarui naudingą pažangą, kuri vyko jų sąskaita. Situacija, kai pažanga vyko net kartu su liaudies skurdinimu, pasitaiko ne retai. Prisiminkime Anglijos "aptvėrimus", pramoninį perversmą. Dėsninga ir tai, jog prieš taip skinamą kelią pažangai valstiečiai priešinosi.

Valstiečių pilietinė savimonė, kaip ir kova dėl žmogaus teisių apskritai, pradėjo formuotis anksčiau negu ėmė atsirasti tautinė (nacionalinė) savimonė, o ši - anksčiau negu politinė savimonė. Tačiau valstiečių savimonės įvairių

apraiškų atsiradimas - ilgas procesas, ir neretai sunku nustatyti ribas tarp tų apraiškų. Kova dėl lietuvių kalbos viešajame gyvenime ir mokyklose, kova dėl spaudos, blaivybės sąjūdis, religiniai judėjimai, - tai ne vien tautinės ar religinės savimonės apraiškos, bet ir pilietinių teisių siekimas, dėl pasekmių ir ypač valdžios reagavimo, tai galima laikyti ir politinio pobūdžio įvykiais.

Dar XVIII a. pabaigoje, kai Respublikai iškilo žlugimo pavojus, nepriklausomybės ir reformų šalininkai, ypač per 1794 m. sukilimą, stengėsi į pasipriešinimą agresijai įtraukti valstiečius. Į juos buvo kreipiamasi lietuviškai. Tas pat buvo daroma per 1831 m. ir 1863 m. sukilimus. Pastarajame valstiečiai jau dalyvavo masiškai (Suvalkijoje, Šiauliu ir Panevėžio apskrityse tarp sukilėlių jie vyravo) Oficialūs sukilėlių kreipimaisi į Lietuvos valstiečius - tai daugiausia Lenkijai skirtų atsišaukimų vertimai, ir jais buvo žadinamas lenkiškas patriotizmas. Šie politiniai įvykiai vis dėlto negalėjo neugdyti valstiečių politinės savimonės.

Valstiečių savimonei formotis didelę reikšmę turėjo švietimas. Mokyti, ypač mokyti lietuviškai buvo daug kliūčių. Jos atsirado dar prieš tai, kada Rusijos valdžia ėmė persekioti lietuvių kalbą. Prieš valstiečių švietimą bajorija pasisakydavo XVIII a. pirmojoje pusėje ir vėliau. Dvarininkai skųsdavosi, kad valstiečių vaikai stoja į kunigų seminariją, norėdami atsikratyti baudžiauninkų padėties⁶⁶. 1767 m. laikraštyje "Gazety Wileńskie" pasirodė žinutė apie valstietį, kuris išjojo dvaro arkliu, t.y. pabėgo, gėdydamasis savo baudžiauninko padėties⁶⁷. Valstiečių veržimasis į mokslą pastebimas per visą XIX a., ir tai lietuvių tautai buvo ko gera reikšmingesnis dalykas negu pramoninis perversmas.

Iki 1863 m. sukilimo imtinai Lietuvos valstiečiai buvo išsivadavimo iš priklausomybės Rusijai judėjimo dalyviai tik kaip faktiniai bajorijos (daugiausia ne lietuviškos) sąjungininkais, nors jų siekiai skyrėsi. Tuo metu jau vyko ir lietuvių tautinis atbudimas. Jo žymiausi veikėjai buvo kilę iš valstiečių, bet valstiečiai - kaimo žmonės - tuo požiūriu dar buvo indeferentiški. XIX a. antrojoje

pusėje, kai iš valstiečių kilusių inteligentų padaugėjo, atsirado ištisas kontaktų su valstiečiais daigynas. Jie jau buvo ne tik šaltinis rasti tautinei inteligentijai, bet ir patys išitraukė į nacionalinį judėjimą, kuris valstiečių deka nuo 9-ojo dešimtmečio tapo masinis. Valstiečiai sąmoningai ir dažnai savo iniciatyva dalyvavo knygnešių ir slaptų lietuviškų mokyklų veikloje, steigė nelegalias spaudos rėmėjų organizacijas (1885-1903 m. įsikūrė 25 tokios organizacijos), rašė kolektyvines peticijas panaikinti lietuvių spaudos draudimą⁶⁸.

Nacionalinis judėjimas, nusivylimas 1861 m. reforma ugdė kritišką valstiečių požiūrį į Rusijos įstatymus. Jų prašymuose pasirodo žodis "reikalauju". Kalbėjo, kad Rusijos įstatymai blogi, juos kritikavo, "šis įstatymas ne pirmas ir ne paskutinis"; "tą lazda jau žino Valdantysis senatas"; "kas pakluso įstatymui, netenka savo sklypų". Valstiečiai nenorėdavo laikytis mokesčių surinkimo tvarkos, atsisakydavo vykdyti teismų ir net Senato sprendimus. Į įstatymus ir patvarkymus kartais žiūrėdavo kaip į neteisingus, nepastovius, kuriuos gyvenimas, taip pat ir jų pačių priešinimasis privers pakeisti. Atsirado raštingų, gerai pažįstančių įstatymus valstiečių, su kuriais pareigūnai vengdavo diskutuoti. Vienas iš tokių, kaip man papasakojo rašytojas Jonas Mačiulis, Kirmonas, kuris, "numetęs ant žemės sėmėgą ir ant jos pasidėjęs įstatymų knygą", nustatinėjo su valdininkais žemės ribas. Šį valstietį dar po II pasaulinio karo prisiminė senesnieji Klangių kaimo gyventojai.

Lietuvoje nebuvo būdingos monarchistinės tradicijos, nes absoliutinė valdžia - caro autokratija - įsitvirtino tik prijungus Lietuvą prie Rusijos, dėl ko prasidėjo išsivadavimo judėjimas. Tam tikrų monarchistinių iliuzijų valstiečiai neišvengė. Jie stiprino valdžia, skiepydama liaudžiai caro kultą, organizuodama padėkas carui už "malones" ir pan. Tačiau buvo ryškių ir anticarinių nuotaikų. Valstiečiai Krymo karo metu ir vėliau laukė prancūzų desanto, "karžygio Bonaparto", po 1863 m. tikėjosi naujo sukilimo. Įžeidinėjo carą ir carienę, boikotavo maldas už carą, laukė jo nužudymo. Plito kalbos, kad

caras bus renkamas trejiems metams kaip viršaitis, kad carą galima teisti. Buvo valstiečių, ketinusių priimti Prūsijos pilietybę. Apie 1882 m. plito kalbos, jog bus nepriklausoma nuo Rusijos valstybė. Valstiečių judėjimas prieš valdžią sustiprėjo ypač 1904 m., kai buvo boikotuojama mobilizacija į armiją kare su Japonija⁶⁹.

XIX a. pabaigoje valstiečiai ėmė suvokti priklausymą tautai, išsiskyrė "lietuvių" ir "katalikų" samprata, kurios iki tol buvo tapatinamos⁷⁰. 1891 m. "Varpe" buvo rašoma: "Dabar daugis iš jų (valstiečių - L.M.) jau patiria, kad jie lietuviai, t.y. žmonės prigulintieji prie lietuviškos žmonių giminės (...) iki šiol mokėjo jie save vadinti tik katalikais arba evangelikais, nežinodami tarp žmonių kito skyrio kaip tik tikėjimiško"⁷¹. Valstiečiai lietuviu laikė tik tą, kuris kalba lietuviškai. "Kaimiečiai nežino žodžio "inteligentas". Kurie užsiėmę klausimais lietuvių, vadina lietuviais". Anksčiau lietuvis galėjo nemokėti lietuviškai, "dabar - jeigu nenori arba nemoki lietuviškai šnekėti, tai jau nesi lietuviu..."⁷².

Dalyvaudami nacionaliniame judėjime, valstiečiai siekė elementarių teisių, kurios nebuvo politinės. Tačiau atkaklus valdžios užsispyrimas ir persekiojimai tą judėjimą savaime darė politiniu judėjimu. Apie politinės kovos reikšmę XIX a. pabaigoje atvirai rašė valstiečių skaitomas "Varpas"⁷³.

1905 m. revoliucijos metu Lietuvos kaime aiškiai vyravo politinis judėjimas, daugiausia pasireiškęs tuo, kad vietos valdžia buvo keičiama nacionaliniais kadrų, kad ta valdžia demokratėjo. Tai savo monografijoje įrodė A.Tyla⁷⁴. Autorius (knyga išspausdinta 1968 m.), visų pirma kitų autorių lūpomis, valstiečių aktyvumą siejo su nacionaliniu judėjimu. Už tai susilaukė kritikos. Jos autoriai, apskritai A. Tylos darbą vertindami teigiamai, Lietuvos valstiečių aktyvumą labiau siejo su "tikrųjų revoliucionierių" veikla, o ne su nacionaliniu judėjimu, kuriam vadovavo daugiausia iš valstiečių kilę inteligentai⁷⁵. Kritikoje nepateikta įrodymų. Be to, verta priminti, jog politinis judėjimas kaime revoliucijos metu ne vienoje rusiškoje gubernijoje ne tik nevyravo, bet buvo silpnas,

nors miestų proletariatas ten buvo daug gausesnis. Žinoma, rusiškose žemėse nebuvo nacionalinio judėjimo.

Lietuvos valstiečiai reprezentacija, t.y. dalyvavimu parlamente - Valstybės dūmoje pradėjo naudotis tik nuo 1906 m., Mažojoje Lietuvoje - nuo 1898 m. Vokietijos reichstage ir nuo 1902 m. - landtage. Ne demokratinėse valstybėse, kokios buvo Rusija ir Vokietija, valstiečių dalyvavimas parlamentuose turėjo mažai praktinės reikšmės, bet vaidino tam tikrą politinį vaidmenį - rinkiminių kampanijų metu aktyvino valstiečius.

Galima padaryti tam tikras išvadas. Feodalizmo ir nacionalinių judėjimų laikotarpiu valstiečių siekius atspindėjo jų savimonė, socialinė psichologija. Siekiai buvo ne tik noras grįžti į geresnius ankstesnius laikus, jie buvo nukreipti ir į ateitį. Siekiai sutapo su istorijos raida ir progresu.

Valstiečių savimonė - tai visos valstiečių masės sąmoningumo bendras vardiklis. Jis vedamas ne iš programinių dokumentų, kurių valstiečiai nerengė, o konstatuojamas iš jų praktinės veiklos, fragmentiškų informacijų apie siekius, požiūrį į savo realią padėtį. Tai reikia turėti galvoje, kai kalbama apie inteligentijos savimonę, apie kurią sprendžiama dažniausiai iš programinių dokumentų (partijų programų ir pan.). Todėl inteligentų pažiuos - tai ne bendras vardiklis. Jis reprezentuoja aktyviausios, dažnai ir pažangiausios inteligentų grupės.

Šiame straipsnyje mes nekėlėme uždavinio periodizuoti valstiečių savimonės atsiradimo ir raidos, išryškinti regioninių ypatumų. Vis dėlto galima pastebėti, kad nuo XVIII a. antrosios pusės valstiečiai ryžtingiau ėmė siekti keisti savo statusą. Persilaužimas įvyko XIX a. paskutiniais dešimtmečiais. Tuomet jau akivaizdi buvo pilietinė, nacionalinė ir politinė savimonės, kurias sunku atskirti, nes buvo organiškai suaugusios. Valstiečių savimonės raida chronologiniu požiūriu sutapo su kaimo ekonominės socialinės raidos etapais.

Straipsnyje panaudoti ne visi šaltiniai ir jų rūšys. Sunku pasakyti, kiek šią problemą nagrinėti galėtų pasitarnauti tautosaka.

LITERATŪRA

¹Гуревич А.Я. Социальная психология и история: Источниковедческий аспект // Источниковедение: Теоретические и методические проблемы. М., 1969. С. 422.

²Гуревич А.Я. Культура и общество средневековой Европы глазами современников. М., 1989. С. 8.

³Lietuvių nacionalinio išsivadavimo judėjimas (ligi 1904 metų). V., 1987. P. 71-114; Vidmantas E. Lietuvių nacionalinės savimonės formavimasis 1862-1882 m. // LTSR MA darbai. A serija. 1983. T. 1. P. 69-81. Straipsnyje apžvelgti kitų autorių darbai.

⁴Tyla A. 1905 metų revoliucija Lietuvos kaime. V., 1968. P. 57-152.

⁵Raganų teismai Lietuvoje / Parengė K. Jablonskis ir R. Jisas. V., 1987. P. 209, 210, 229, 353, 360, 361, 385.

⁶Спрогис И. Предисловие // Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею. Вильна, 1991. Т. 18: Акты о колных судах. С. XIX-LXI.

⁷Szczuczko W. Reprezentacja chłopstwa w parlamencie szwedzkim w XV-XVI wieku // Samorządy i reprezentacje chłopskie w Europie Północnej u progu nowożytności (XV-XVIII w.). Toruń, 1990 (toliau - SRCh). S. 93, 96-99.

⁸Nowak Z.H. Udział chłopów w reprezentacji stanowej Danii do XVII wieku // SRCh. S. 89.

⁹Schmidt H. Politische Autonomie und Repräsentation von Bauern im friesischen Küstengebiet // SRCh. S. 20-21.

¹⁰Krüger K. Ustrój stanowy w Szlezewiku i Holsztynie we wczesnym okresie epoki nowożytnej: szczególny rodzaj politycznego współuczestnictwa // SRCh. S. 28-30, 41.

¹¹Mańtek J. Reprezentacja stanu chłopskiego w Norwegii w XV i XVII wieku // SRCh. S. 75, 83.

¹²Люблинская А.Д. Структура сословного представительства в средневековой Франции // Вопросы истории. 1972. Но. 1. С. 103, 108-110.

¹³Bogdan D. Udział chłopów w reprezentacji stanowej biskupstwa warmińskiego w XVI-XVIII wieku // SRCh. S. 63.

¹⁴Achremczyk S. Samorząd chłopski na Żuławach Malborskich w XVI-XVIII wieku // SRCh. S. 107, 116-120, 126, 130, 131.

¹⁵Tymieniecki K. Historia chłopów polskich. W-wa, 1966. T. 2. S. 241-243.

¹⁶Gmina wiejska i jej samorząd. W-wa, 1989. S. 13, 17-18, 107, 110-111, 144, 149-150, 206, 214; Groniowski K. Uwłaszczenie chłopów w Polsce: geneza, realizacja, skutki. W-wa, 1976. S. 155-164.

¹⁷Gmina wiejska... S. 215-216.

¹⁸Mańtek J. Op. cit. P. 83.

¹⁹Bogdan D. Op. cit. P. 71-72.

²⁰Nowak Z.H. Op. cit. P. 90-91; Анохин Г.И. Общинные традиции норвежского крестьянства. Москва, 1971. С. 148.

²¹Люблинская А.Д. Французские крестьяне в XVI-XVIII вв. Ленинград, 1978. С. 99.

²²Gen pat. P. 100-108.

²³Статут Вялікага Княства Літоўскага, 1588. Мінск, 1989. Розд. 4. Арт. 78.

²⁴Lietuvos valstiečių ir miestelėnų ginčai su dvarų valdytojais: Dokumentų rinkinys (toliau - LVMG). V., 1959. D. 1: XVI-XVII a. / Sudarė K. Jablonskis; 1961. D. 2: XVIII a. / Surinko R. J. J. Orda; 1968. D. 3: 1795-1844 m. / Sudarė M. Jučas ir R. J. J. Orda.

²⁵Biržų dvaro teismo knygos, 1620-1745 / Parengė V. Raudeliūnas ir R. Firkovičius. V., 1982.

²⁶1539-1558 m. Gardino vietininko teismo valstiečių bylose su feodalais šie būdavo ne tik ieškovai, bet ir atsakovai - Gorodeckas E. Gardino pavieto teismų knygos - XVI a. vidurio Lietuvos valstiečių istorijos šaltinis // Jaunųjų istorikų darbai. V., 1978. Kn. 2. P. 52.

²⁷Lietuvių tauta. V., 1911. Kn. 2. D. 1. P. 129-131.

²⁸Jučas M. Baudžiamosios irimas Lietuvoje. V., 1972. P. 203.

²⁹Kninga dekretu walszczioniszka i treteysku sudu Naujos Žagarės walszcziaus. 1863 m. // MAB. F. 37. Nr. 350. L. 1-48.

³⁰LVMG. D. 1. P. 38-40, 42, 47; D. 2. P. 90, 142, 147, 213, 336, 356, 370; Marčėnas R. Šiaulių ekonomijos valstiečių sukilimas 1769 m. V., 1969. P. 77-78, 152-154.

³¹LVMG. D. 1. P. 314-317; D. 2. P. 103-107, 109; D. 3. P. 149.

³²LVMG. D. 1. P. 178-179, 201-294.

³³LVMG. D. 1. P. 158-160, 164, 165, 179, 293; D. 2. P. 13, 91, 194, 300, 301, 326, 402, 433, 437; D. 3. P. 62-64, 73.

³⁴LVMG. D. 1. P. 70-72, 212-214, 217, 222-225, 253-255, 297-298; D. 2. P. 22, 148, 183-187, 205-206, 313-325, 334, 344-349.

³⁵LVMG. D. 2. P. 304-305, 343.

³⁶Jučas M. Baudžiamosios irimas... P. 171.

³⁷Jablonskis K. Lietuvos valstybės ir teisės istorija nuo XIV a. pabaigos iki XVI a. vidurio. V., 1971. P. 43.

³⁸Tyla A. Dėl valstiečių žemėvaldos Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje // LTSR MA darbai. A serija. 1986. T. 4. P. 39-51.

³⁹LVMG. D. 2. P. 115.

⁴⁰LVMG. D. 1. P. 45, 91, 99, 100, 267, 269, 290; D. 2. P. 20, 89, 192, 205, 388, 476.

⁴¹LVMG. D. 1. P. 27-28, 67-70; D. 2. P. 432-433.

⁴²LVMG. D. 1. P. 256-258; D. 2. P. 427-428.

⁴³LVMG. D. 1. P. 56, 57, 63, 64, 97, 163, 178, 266, 290; D. 2. P. 117, 326.

⁴⁴LVMG. D. 1. P. 15, 266; D. 2. P. 21, 64-70, 299, 388, 391, 400, 403; Jučas M. Prekyba Lietuvoje kaime XVIII a. // Iš lietuvių kultūros istorijos. V., 1964. Kn. 4. P. 109-122.

⁴⁵Предисловие // Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею Вильны, 1888. Т. 15. С. XXX.

⁴⁶Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселева. Москва, 1958. Т. 2. С. 74-77.

⁴⁷Конюхова Т.А. Государственная деревня Литвы и реформа П.Д.Киселева. Москва 1975. С. 103-106.

⁴⁸Jučas M. Baudžiamosios irimas... P. 170, 187, 191, 210, 280.

⁴⁹Bogdan D. Op cit. P. 65.

⁵⁰Jurginis J. Lietuvos valstiečių istorija. V., 1978. P. 156, 159-160.

- ⁵¹LVMG. D. 2. P. 118.
- ⁵²Jučas M. Baudžiavos irimas... P. 191-193.
- ⁵³LVMG. D. 2. P. 181; D. 3. P. 13, 149, 241-244, 256, 275, 278, 281, 398, 413, 413, 414; Jučas M. Baudžiavos irimas... p. 267.
- ⁵⁴Исследования в Царстве Польском по высочайшему повелению, произведенные под руководством сенатора, статс-секретаря Милутииа. СПб., 1863. Т. 2. С. 34.
- ⁵⁵LVMG. D. 3. P. 73.
- ⁵⁶LVMG. D. 2. P. 370.
- ⁵⁷Ten pat. P. 170.
- ⁵⁸Ten pat. P. 176-177, 179.
- ⁵⁹Ten pat. P. 339.
- ⁶⁰LVMG. D. 3. P. 9, 75, 275-276.
- ⁶¹Lietuvos TSR istorijos šaltiniai. V., 1965. T. 2. P. 47, 49.
- ⁶²LVMG. D. 2. P. 6, 11, 436.
- ⁶³Ючас М.А. Начало разложения крепостничества в Литве /60-е годы ХУ111 - 30-е годы Х1Х в./: Автореф. дис. д-ра ист. наук. Вильнюс, 1971. С. 28-32; Неулоков В.И. Аграрно-крестьянский вопрос в Литве во второй трети Х1Х века: Автореф. дис. д-ра ист. наук. Москва, 1972. С. 95-97; Jučas M. Baudžiavos irimas... P. 262, 268, 269, 272.
- ⁶⁴Jurginis J. Keli valstiečių socialinės psichologijos bruožai // Teorinės ir metodologinės socialinės psichologijos problemos. V., 1975. P. 18-19.
- ⁶⁵LVMG. D. 2. P. 142, 179.
- ⁶⁶Jurginis J. Lietuvos valstiečių istorija. P. 161; LVMG. D. 2. P. 71.
- ⁶⁷Petrauskienė I. Periodikos pradžia Lietuvoje // Knygotyra. V., 1974. T. 4. P. 95.
- ⁶⁸Lietuvių nacionalinio išsivadavimo judėjimas... P. 114-143.
- ⁶⁹Mulevičius L. Lietuvos valstiečių judėjimas 1864-1904 metais // Lietuvos valstiečių judėjimas 1861-1914 metais. V., 1975. P. 171-177.
- ⁷⁰Lietuvių nacionalinio išsivadavimo judėjimas... P. 99-102.
- ⁷¹Bitė (Petkevičaitė G.) / Ir vėl ruduo... // Varpas. 1891. Nr. 11. P. 172.
- ⁷²J.B. (Vileišis J.) / Iš šiaurės padangės // Varpas. 1889. Nr. 2. P. 38.
- ⁷³J.B. (Vileišis J.) / Iš savo pastogės // Varpas. 1899. Nr. 3. P. 49-51.
- ⁷⁴Tyla A. 1905 metų revoliucija... Monografijos duomenis statistiniu metodu apibendrinome straipsnyje: Mulevičius L. Agrarinis klausimas Lietuvoje 1905-1907 m. revoliucijos metu // Lietuvos istorijos metraštis. 1976 metai. V., 1977. P. 17-35.
- ⁷⁵Lazutka S., Valikonytė I. 1905-1907 m. revoliucijos Lietuvoje istoriografija // LTSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai: Istorija. 1986. T. 25. P. 67-68.